

СПОГАДИ

Л. В. ГОНЮКОВА (Київ)

Спогади Софії Русової

Одним із важливих джерел вивчення історії є спогади видатних діячів, учасників переломних подій. До таких джерел належить книга Софії Федорівни Русової — "Мої спомини", яка була надрукована у Львові в 1937 р. Раніше спогади Софії Федорівни публікувалися в журналі "За сто літ", котрий видавала історична секція Академії наук України під керівництвом М. Грушевського (Русова С. Спогади // За сто літ. Під рзд. М. Грушевського. — Кн. 2, 3. — К., 1928). Михайло Сергійович особисто редагував ці спомини, що робить їх ще ціннішими для науковців. Спогади С. Русової, які стосуються періоду після 1917 р., в Україні тоді оприлюднені не були, треба думати, з цензурних міркувань. Про них згадував М. Грушевський у листах як до С. Русової, так і до її сина — Юрія Русова¹. В листі до С. Русової М. Грушевський писав: "З цензурних мотивів прийдеться зробити дуже невеликі пропуски чи заміни, і між ін. пропустити епіграф "Мені однаково"². Однією з умов друкування її спогадів в Україні було зобов'язання більше ніде їх не друкувати ні частково, ні повністю протягом 10 років. Софія Федорівна витримала цей термін і видала у Львові в 1937 р. спогади, доповнені подіями періоду визвольних змагань та початком еміграції. У Києві в 1996 р. було здійснено репринтне видання її мемуарів до ювілею з дня народження, але дуже малим тиражем.

Спогади С. Ф. Русової — одне із важливих історичних джерел вивчення не тільки її життя та громадсько-політичної діяльності. Вони широко висвітлюють життя української інтелігенції другої пол. XIX — поч. XX ст. Софія Русова особисто спілкувалася з представниками української громади Києва — М. Старицьким, М. Лисенком, П. Чубинським, Ф. Вовком, М. і О. Драгомановими та ін. Знайомство з київською громадою радикально змінило життя С. Ліндфорс*. З постановок українських опер М. Лисенка в оселі сестер Ліндфорс почалася громадська діяльність Софії. Доленосною для неї стала зустріч з О. Русовим. Вона, за її словами, "непомітно для себе самої почала піддаватись його впливові і демократизувалась якось не зокола, а зсередини"³. Вже на схилі життя Софія Федорівна згадувала, що найбільший вплив на становлення її поглядів мали М. Драгоманов і О. Русов⁴. М. Драгоманов був виразником українського соціального й політичного радикалізму того часу. Змушений російським урядом покинути Україну за свої проукраїнські симпатії, він мав великий вплив на українську громадськість.

Народження Софії Ліндфорс (1856 р.) збіглося з кризою в країні, пов'язаною з поразкою уряду царської Росії у Кримській війні. Почався період реформування Російської імперії. Батько Софії Русової належав до поступової інтелігенції, яка вживала всіх заходів, щоб піднести освіту серед селянства, зробити визволених кріпаків свідомими громадянами. З цією метою видавалися книжки для народу, засновувалися школи для дітей бідного населення та недільні школи для дорослих.

Батько мав значний вплив на формування особистості юної Софії. Опікувалась її вихованням і старша сестра Марія (мати рано померла), а також няня Дуняша з чернігівських селян, яка мала відповіді на всі запи-

тання допитливої дитини. Події 1861 р. залишилися яскравим спогадом дитинства: "Щось велике стає в житті цілого мого оточення"⁵. Федір Ліндфорс, обраний мировим посередником після реформи 1861 р., впроваджував уставні грамоти на користь селян. А сестра влаштувала в маєтку школу для сільських дівчат та хлопців.

Невдовзі родина переїхала до Києва. Софія Ліндфорс закінчила з золотою медаллю Фундуклеївську гімназію. Чудово грала на фортепіано і навіть думала про музичну кар'єру. Під впливом брата захопилась юридичними науками, хотіла вступати до університету на юридичний факультет. Але в 1871 р. родину спіткало несподіване горе - помер батько. "Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь заповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати", — згадувала Софія Ліндфорс⁶.

Марія Ліндфорс, старша сестра Софії, запропонувала організувати дитячий садок. Перші приватні дитячі садки в Україні були створені у 1866 р. в Одесі та Миколаєві. У Києві ще не існувало подібної форми роботи з дітьми⁷. Софія погодилася, хоч і не без вагань. Вже в 16 років вона проявила свій характер та силу духу, відмовившись, заради дитячого садка, від навчання в петербурзькій консерваторії, хоч дуже любила музику. "Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?"⁸. Ці слова - кредо усього її життя, присвяченого служінню українському народу.

Готуючись відкрити дитячий садок, сестри Ліндфорс досконало вивчили праці з педагогіки та психології Руссо, Дістервега, Фребеля, Песталоцці. Характерною рисою особистості Софії Ліндфорс, яка проявилася ще з юних літ, було постійне вивчення передових ідей та досвіду свого часу, їх творче переосмислення та використання на практиці.

В 1871 р. в Києві було відкрито перший дитячий садок⁹. І надалі Софія Ліндфорс пов'язала свою практичну діяльність з педагогікою. Спостерігала, як впливають на дітей ті чи інші вправи. І врешті прийшла до розуміння необхідності побудови виховання дітей на національному ґрунті¹⁰. Глибока обізнаність з ідеями світової, зокрема європейської, педагогіки дозволила їй всебічно проаналізувати та розвинути основоположні принципи наукової і практичної педагогіки в Україні, роблячи акцент на національному вихованні та його гуманізації.

Зміни в економічному та суспільно-політичному житті країни не могли не вплинути на формування світогляду Софії Ліндфорс. Початок нової хвилі національно-визвольного руху позначився і на її родині, молоде покоління якої позитивно зустріло зародження нових суспільно-політичних течій та сил.

Софія Федорівна захопилась народницькими ідеями та брала участь у діяльності партії "Народна Воля"¹¹. За радикальні погляди її неодноразово заарештовували.

В своїх спогадах вона розповідає про таких народовольців, як М. Лангінс та М. Маковіїв. Згадує про ідейні суперечки з ними свого чоловіка О. Русова. З часом Софія Русова відійшла від народників і сконцентрувала свою увагу на роботі для національного та соціального визволення українського народу.

В цей період (70—90-ті рр. XIX ст.) С. Русова формується не тільки як педагог і психолог, а й як публіцист, літературознавець, мистецтвознавець, історик. Свою журналістську практику почала з рекламної статті про Тараса Шевченка. Пізніше неодноразово зверталася в своїх статтях до творчості поета. Ціла низка праць цього періоду була присвячена життю та творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Драгоманова, Марка Вовчка, Н. Кобринської, М. Заньковецької, а також видат-

ним представникам зарубіжної літератури та мистецтва, її науково-публіцистичні праці, написані у формі художньої літератури, друкували Товариства грамотності Києва, Харкова, Петербурга. Критика їх високо оцінювала. Б. Грінченко в рецензії на твір "Божа іскра. Оповідання про Рафаеля" писав, що ця книга є дуже корисною для розвитку "слухачів з народу". Відмічав новизну теми та своєрідну подачу матеріалу¹². Особливо плідним для літературної роботи був харківський період діяльності (1889—1894), коли Софія Федорівна почала писати та друкувати науково-публіцистичні та художні твори. В наступний, петербурзько-київський період (1902—1917) головну увагу зосередила на педагогічній творчості, хоча і не залишила громадської і політичної діяльності. Журнальні та газетні статті С. Русової охоплювали різноманітні теми: це і огляд подій дня, і педагогічні нариси, і тюремні оповідання, і огляди зарубіжної літератури, і рецензії на твори молодих українських поетів та письменників. Таке широке коло її інтересів пояснювалося нагальними потребами молоді української преси. Вона була не винятком серед свого покоління, а типовим представником літературних діячів початку ХХ ст. До цієї когорти належали І. Стешенко, С. Єфремов, О. Лотоцький, Б. Грінченко та ін. Очевидно, обмеженість літературних сил примушувала кожного з них писати про те, що далеко виходило за межі їх фаху.

Весь цей час не припинялася громадська діяльність Софії Федорівни. Надзвичайно насиченим був харківський період життя Русових (1889-1894). До того родина жила у Чернігові (1876-1877), де Софія Федорівна брала активну участь у створенні громадської бібліотеки. На Херсонщині (1882, 1885—1889) Софія Федорівна, знаходячись під гласним наглядом поліції, підтримувала зв'язки з українською громадою, допомагала у виданні збірника. Багато часу приділяла вихованню дітей.

У Харкові С. Русова працювала у видавничому комітеті "Общества грамотности" та відстоювала думку про необхідність просвітницької роботи серед українських селян, хоч і російською мовою. "... Використовувати школу, яка є. Книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, все ж таки здійсмає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації", — писала С. Русова¹³.

На початку ХХ ст. склалися сприятливі умови для часткового вирішення українського питання. В країні посилювалися революційні настрої у зв'язку з поразкою в Японській війні. Цей момент і використала українська громада Петербурга для подання прохання про скасування обмежень на друковане українське слово. Була створена комісія під головуванням акад. Ф. Корша, в роботі якої брала участь і С. Русова¹⁴. До Петербурга Русови були змушені переїхати після арешту та висилки з Полтави у 1902 р. і жили там до 1908 р.

Окрім написання доповідних записок і статей на захист української мови та освіти, Софія Федорівна брала активну участь у створенні всеросійської та української учительських спілок з метою захисту прав вчителів та учнів на навчання рідною мовою.

В 1905 р. у Фінляндії організувалося Всеросійське товариство вчителів, до якого належала і С. Русова як представниця українського учительства. Товариство вимагало від уряду дозволу на національні школи для кожного народу Російської імперії та поліпшення умов праці і життя народного учителя.

Влітку 1905 р. там же, у Фінляндії, відбувся 1 з'їзд товариства, який активно готувала С. Русова. Від України присутніми були С. Черкасенко і М. Куцяк. У тому ж році відбувся 11 з'їзд. Під час підготовки 111 з'їзду серед патріотично настроєних українських діячів виникла думка про засну-

вання власного професійного об'єднання. Конкретним поштовхом до цього стало запрошення члена Центрального бюро з'їзду Всеросійського Товариства С. Русової надіслати на з'їзд представників від української національної школи¹⁵. Про роботу з'їздів Софія Федорівна інформувала громадськість через пресу. Вона вважала великим здобутком учительського товариства проголошення гасла: "Вільна школа у вільних народів". Разом з тим критикувала українських учителів за те, що вони нібито "соромились і визнавати себе окремими представниками іншого народу, іншої, зовсім окремої нації"¹⁶. Наголошувала, що під час потрясінь український народ є вдячним середовищем для пропаганди визвольних ідей, які має нести в народні маси інтелігенція. Майже повну відсутність свідомої інтелігенції в Україні вона вважала фатальним результатом політики русифікації царського уряду.

Паралельно з педагогічною діяльністю Софія Русова працювала і в українській громаді Петербурга. О. Лотоцький (український громадський діяч) вважав, що приїзд Русових пожвавив життя тамтешньої української громади. "Жива громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя"¹⁷.

Члени Політичного клубу, а серед них і С. Русова, зробили значний внесок у розробку Декларації про автономію України, що готувалась Українською парламентською громадою в І Думі¹⁸. Софія Русова брала активну участь в розробці законопроекту "Про мови"¹⁹.

У квітні 1917 р. на Українському Національному конгресі Софію Федорівну обрали до Центральної Ради від просвітніх організацій Києва²⁰.

Спогади Софії Русової, зокрема періоду визвольних змагань українського народу, дають можливість глибше зрозуміти настрої та мотиви дій учасників цих подій, подивитися зсередини на процес становлення української державності. 1917—1920 рр. — один із найцікавіших періодів історії України, коли після 300-річного поневолення український народ спромігся проголосити незалежну державу та боротися за її утвердження.

Саме в той час Софія Русова працювала в Генеральному секретаріаті народної освіти, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти. Вона писала: "Позашкільна освіта ставить собі метою — дати всьому людові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків"²¹.

У цей час на місцях почали створюватись і ширитись шкільні ради, комітети по народній освіті, "Просвіти", народні будинки, до яких входили представники учительства, земств, міських дум тощо. Гостро постала проблема пошуку нових форм організації та управління освітньою справою. С. Русова вважала, що це питання необхідно винести на колективне обговорення нарад та з'їздів й ініціювала проведення колективних форумів. Сама вона була прихильницею децентралізації управління освітою.

Будуючи нову систему управління освітою, необхідно було створити і нові діяльні освітянські структури. Саме такою структурою, що мала цілеспрямовано проводити політику українізації освіти, стала Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), очолювана С. Русовою. В період гетьманату, який так емоційно описала С. Русова в своїх спогадах, ВУС знаходилася в опозиції до влади і брала участь в роботі Національного Союзу.

В період, спогади про який пропонуються увазі читачів, С. Русова, будучи директором Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти, докладала багато зусиль для створення відділів дошкільного виховання та позашкільної освіти при повітових та губернських народних Управах для розробки теоретичних питань виховання та освіти. Впрова-

докувати в життя теоретичні розробки відділів мали інструктори позашкільної освіти. Для освіти дорослого населення відкривалися вечірні школи, книгозбірні, гуртки тощо. Це було тим необхідніше, що тільки 20 % населення знало грамоту. В доповідній записці до міністра освіти про стан і потреби освітянського руху С. Русова писала, що неграмотність дає можливість кожному ворогу України знайти слухачів і послідовників. "Боротьба з загальною несвідомістю, з безмежною темнотою народних мас України мусить провадитися рішуче і систематично"²². Головна роль у роз'ясненні політичного та соціально-економічного стану України відводилась інструкторам позашкільної освіти. Для підготовки останніх департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти організував 6-тижневі інструкторські курси. Там викладались українознавство, бібліотечна справа, організація музичних та театральних гуртків, психологія юрби та ін. Лекції читали такі видатні діячі народної освіти та культури, як С. Русова, С. Сірополко, Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, В. Зіньківський, М. Порш, Є. Перфецький²³.

Для кращої підготовки дітей до школи та виховання їх в національному дусі, а також прагнучи допомогти працюючим батькам, департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти ініціював створення дитячих садків, ясел (захоронків), майданів. З метою підготовки вихователів для цих дитячих закладів департамент впровадив семінаріум з дошкільного виховання²⁴.

На нараді для Вищих педагогічних шкіл України під головуванням С. Русової (19—20 червня 1918 р.) обговорювалися питання організації вищої і середньої педагогічної освіти та українізації всіх освітніх закладів. Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти було доручено розробити плани бажаних вищих педагогічних інститутів у складі 3-х факультетів: дошкільного, шкільного і позашкільного. С. Русова на нараді виступила з доповіддю "Про українізацію педагогічних шкіл"²⁵. Сама вона брала активну участь в українізації педагогічних шкіл. Саме з її ініціативи і під її керівництвом уже в 1918 р. ввели паралельний виклад предметів українською мовою у Фребелівському інституті, про що вона згадує в своїй книзі.

При департаменті діяв зразковий дитячий садок, в якому С. Русова раз на тиждень вела предметні уроки. Департамент безпосередньо опікувався 2-ма бурсами, де навчалися діти з бідних сімей. При департаменті також діяв Український дитячий клуб на засадах праці і самоврядування.

Велика робота проводилася Міністерством освіти по створенню "Проекту єдиної школи на Україні". С. Русова активно працювала в комісії по створенню "Проекту" до січня 1918, а пізніше брала участь у його розгляді²⁶. Підготувала законопроекти про дошкільне та позашкільне виховання, ініціювала прийняття закону про загальне обов'язкове дошкільне виховання дітей (1918 р.) та ін.

В той же час С. Русова продовжувала співпрацювати з часописами та видавництвами. Всеукраїнська учительська спілка, де вона головувала, випускала журнал "Вільна українська школа" (1917-1920), який продовжував розвивати ідеї української національної школи, закладені журналом "Світло", розглядав загальнопедагогічні питання, проблеми розбудови національної школи в Україні²⁷. Для видання українських підручників було створено нове видавництво "Українська школа", до керівництва яким входили С. Русова, Я. Чепіга, Ю. Сірий, С. Черкасенко. Перевидавалися старі підручники С. Русової, видавалися нові (Про колективне та групове читання. — К., 1917; Дошкільне виховання. — Катеринослав, 1918; Позашкільна освіта. Засоби її проведення. — К., 1918; Методика початкової географії. — К., 1918; В дитячому садку. — Полтава, 1919).

Читачам пропонується 12 розділ книги С. Русової "Мої спомини", в якому розкривається період панування гетьманату та повстання проти нього, створення Директорії під керівництвом С. Петлюри та В. Винниченка. В поданому розділі описується цікавий факт проведення останнього засідання Національного Союзу перед повстанням проти гетьмана. Саме полум'яна промова С. Русової надихнула С. Петлюру на активні дії. Про промову С. Русової на засіданні Національного Союзу згадував Микита Шаповал, який також брав участь у цьому засіданні. Він писав, що при обговоренні питання про подальшу долю гетьманату "встала сивенька Русова і гарячою промовою закликала присутніх на... повстання, на боротьбу"²⁸. Пізніше С. Петлюра казав, що саме ця промова С. Русової надихнула його на повстання: "Я Вам нагадаю, як Ви самі своєю щирою промовою причинилися до політичного перевороту"²⁹, — звернувся він до С. Русової під час прийому на його честь.

Запропонований увазі читачів розділ зі спогадів С. Русової цікавий також розповіддю про відкриття університету у Кам'янці та його першого ректора — І. Огієнка, розповідями про С. Петлюру, В. Науменка, В. Винниченка, М. Шаповала та інших видатних діячів революції. Софія Федорівна подає свою точку зору на причини неефективної діяльності Директорії. І хоча розповідь С. Русової суб'єктивна, вона все ж доповнює історичні портрети згаданих політичних діячів. Крім того, емоційна розповідь Софії Русової дає можливість відтворити колорит того часу.

* Софія Федорівна належала до родини прогресивного ліберального поміщика Федора Ліндфорса, шведа за походженням. Про батьків С. Русової вже не один раз писали дослідники її життєвого та творчого шляху: П р о с к у р а О. Біля джерел української національної педагогічної думки // Русова С. Вибрані твори. — К., 1996. — С. 5—6. Проскура О. Софія Русова // Дивослово. — 1995. — № 9. — С. 53—59. Проскура О. Софія Русова — вчений, педагог, громадський діяч // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1. — С. 171-180.

¹ Центральний державний архів вищих органів України (далі - ЦДАВО України), ф. 3889, оп. 1, спр. 22, арк. 57, 64.

² Там же, арк. 60 зв.

³ Русова С. Мої спогади. — Львів, 1937. — С. 51.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3889, оп. 1, спр. 17, арк. 52.

⁵ Русова С. Назв, праця. — С. 16—17.

⁶ Там же. — С. 34.

⁷ Сергеева В. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: Дис... канд. пед. наук. — К., 1997. — С. 17.

⁸ Русова С. Назв, праця. — С. 35.

⁹ Сергеева В. Назв, праця. — С. 42-43.

¹⁰ Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової: Дис... канд. пед. наук. — К., 1994. — С. 41-84.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 157, арк. 8.

¹² Національна бібліотека України, Інститут рукописів, ф. 170, № 5.

¹³ Русова С. Назв, праця. — С. 130.

¹⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. II. — Варшава, 1933. — С. 365—381;

Русова С. Назв, праця. — С. 168.

¹⁵ Нариси історії українського шкільництва. — К., 1996. — С. 75.

¹⁶ Русова С. Українці на съезде учителей // Украинский Вестник. — 1906. — № 5. — С. 320.

¹⁷ Лотоцький О. Назв, праця. — С. 44.

¹⁸ Русова С. Украинский вестник. — 1906. — № 1. — С. 47.

¹⁹ Доморослий В. І. Діяльність української Парламентської громади в І та ІІ Державних Думах (1906-1907): Дис... канд. іст. наук. — К., 1994. — С. 84-90.

²⁰ Українська Центральна Рада. В 2-х т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 63.

²¹ Русова С. Позашкільна освіта. Засоби її проведення. — К., 1917. — С. 6.

²² ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 381, арк. 1.

²³ Там же, спр. 399, 400.

²⁴ Там же, спр. 503.

²⁵ Там же, спр. 505, арк. 3—10.

²⁶ Зайченко І. В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: Дис... док. пед. наук. — К., 1996. — С. 294-328.

²⁷ Там же, арк. 289-292, 311-312, 342.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 75, арк. 29.

²⁹ Русова С. Мої спомини. — С. 224.